

Beck Zoltán

Egy irodalom teremtődése

Az identitásképzés problematikája a magyar nyelvű cigány irodalomban

A cigányság azonosságtudat-alakításának időszaka a közelmúlt s a jelen valóságába illeszkedik, úgy, hogy annak lehetőségét eleve törlésjel alá vette az MSZMP Politikai Bizottságának (a szakirodalom által oly sokszor citált) 1961-es rendelete azáltal, hogy kijelentette: a cigányság nem alkot nemzetiségi csoportot. (1) A külső hatalom tehát nem fogadta el a cigányság nemzeti jellegét, mivoltát.

A többségi társadalom a cigányság múlt- és kultúráképzetének alakulását mindenképp nehezíti a mindenkori jelen kiszorító, kirekesztő szándékával. (2) A cigányság saját történelmének nem alakítója, legfeljebb elszenvedője lett, más népek történelmi változásainak passzív részese. A mára plurálissá vált társadalmi közeg a cigány autonóm szellemiség fejlődését politikai úton nem gátolja, ugyanakkor az előítéletesség társadalmi öröksége miatt nehezen vállalható föl a cigányság mint múltban gyökeredző létalap: „A rasszista gyalázkodásra és a kisebbségek elleni durva támadásokra gyakran csak igen erőtellenül reagáltak a kormányzati szervek Magyarországon (!) (...) az első súlyos incidenseket – házak felgyújtását, családok megverését – újabbak követték.” (3)

Ezt a pogrom-hangulatot belülről is érzi e kisebbség: „ütött-vert testvéreim arca” – írja Kovács József közösségi helyzetjelentésében. (4) A közösségi tudatteremtés ennek ellenére – illetve ezzel együtt (5) – folyamatként létezik. (6)

Vonatkozó kérdéseink a következők lehetnek:

- hogyan jelenik meg a nemzettudat az irodalom kontextusában;
- milyen, szerzőkre vonatkozó új szerepelvárást támaszt, miféle alkotói szerepvállalást feltételez: milyen írói szándékok és attitűdök tipizálhatók és értelmezhetők?

A nemzettudat alakulásának forrása két jellemző ponton ragadható meg: a népi kultúrában és a nemzeti-történelmi múltban. A dolgozat karakterében és nem teljes horizontjában kívánja megragadni a szépirodalomban megjelenő népi kultúrát, annak szerteágazó partiáit (mint a jelen és a múlt közösségi létmódját, társadalmi szerveződéseit, az óralis hagyomány elemeit, stb.); a nemzeti-történelmi múltat a cigányság nemzettudat-alakulásában értelmezni a magyaréhoz hasonlóan nem lehetséges.

A népi kultúra felé fordulás olyan gesztusa a magyar és a cigány irodalomnak, mely jellemzően nem történelmi, hanem kulturális örökséget tár föl; a cigány irodalomnak a magas irodalomba való beépülése a magyar irodalomban paradigmaváltást, (7) a cigányság számára pedig létalapot-létfeltételt jelent. Az analógia magyar és cigány irodalom vonatkozó korszakai között kizárólag erre a diskurzusra értendő.

A nép felé való fordulás tendenciája már a 18–19. század fordulóján tetten érhető. A hagyományörző írók elsősorban a népi nyelvhasználatra összpontosítottak, amely a későbbiekben tematikus váltást, stílusforradalmat eredményezett. (8) Bizonyítás hiányában is igaznak tűnik Szörényi László megállapítása: „...a nemzet olyan kategória, amely a legkülönbözőbb szinteken teszi lehetővé az értékek teremtését.” (9)

Ennek alapvető stílusjegyei a következőkben írhatók le: a lírai én szemléletmódja a „széles” közösség látásmódjához hasonul. Ez a szemléletmód még inkább hangsúlyozódik, ha a lírai én népi tematikájú szövegbe kerül (abba a térbe helyeződik). Erre példaként (10) elég

megemlíteni a népies helyzetdalt mint lírai alműfajt, vagy a közvetlen hangú, így személyes-tett lírai szövegeket (*Petőfi Sándor: Befordultam a konyhára; Egy estém otthon*). Tematikájában szintúgy a népi hangsúlyozza: zsánerképet készít (Petőfi: *Megy a juhász a számaron*), a paraszti világ tereit és letét ragadja meg (Petőfi: *Piroslik már a fákon a levél; A jó öreg kocsmáros*), s mindezt a szerző (jelen példánkban Petőfi, mint a népies költészet reprezentánsa) úgy teszi, hogy a szerzői és a lírai én szinte egymásba mosódva közvetlen perszónális viszonyban van lírai szereplőivel. Nyelvi megformáltságának sajátossága a stílusrealizmus, (11) amelyben az írói nyelv a közösségi (és nem regionális népi!) nyelvhez közelít.

Összefoglalva: „A szépirói stílus újból a népnyelv és a népköltészet forrásaiból táplálkozva fejlődhetett tovább. Az élőnyelv szavai és fordulatai, a népköltészet stílusmintái (...) újból és minden előzménynél nagyobb mértékben hatották át a műköltészetet.” (12)

Míg a népi kultúrából való táplálkozás valamiféle választás (még ha történetileg indokolt és kényszerű választás is) volt a magyar irodalomban, addig a cigányban ez egyetlen lehetséges útként, illetve forrásként érvényesült. Nem volt ugyanis kimunkált cigány irodalmi előkép sem a próza, sem a líra műnemében. Saját azonosságtudat pedig nehezen építhető ki saját kulturális múlt hiányában. Egyediségét – túl az alkotói egyediségen – épp ez adja, belehelyeződve a magyar (és európai) irodalom áramába. (13)

A cigány és magyar irodalom vonatkozó korszakának intenciója ugyanaz: egy, mindenki számára érthető nemzeti (értsd ez alatt: saját közösségre vonatkozó és ahhoz szóló) irodalom megteremtése. Ez a szerzői szándék a cigány irodalomban is deklarált és kimondott attribútuma szövegnek, de létalapjának hiánya okán nem lehet ekvivalens a magyarral. A jelenkori cigány irodalomban a jelzős szerkezet ’nemzeti irodalom’ szókapcsolata kerül centrumba, s periférián hagyja a befogadás problémakörét. (14) Vulgarizált intenciója tehát a cigány irodalom létrehozásában, elfogadtatásában, s erről le nem választhatóan a cigány etnikum kialakításában és elfogadtatásában van.

Az 1840-es évek magyar és napjaink cigány irodalmát a tudatos szembefordulás jellemzi: az egyik esetben a magyar irodalmi, akadémikus hagyománnyal (magyar), a másik esetben, jóval reflektívebb lévén ez irányban, az aktuális társadalmi környezettel (cigány). Itt a különbség – az előzőhöz hasonlóan – abban érhető tetten, hogy a magyar népies irodalom elsősorban az irodalom közegén belül, a cigány irodalom – irodalmi közege nem lévén – társadalmi közegével opponál, tematikájában így tart fenn folytonosságot népköltészetével.

Ilyen ellentétpárt alkot a külvilággal *Holdosi József* cigányutcaja, mely az író regényeinek (*Kányák; Glóriás; Dac; Cigánymózes*) állandó motivikus terévé vált, s melyet palánk határolt egészen a falu (külvilág) kezdetéig; ezt alkot *Lakatos Menyhért* hóolvadáskor sár-tengerrel elzárt putrivilága (*Füstös képek*), melyet csendőrök és katonák fenyegetnek; s ezt Istenke nem csupán a földi, hanem az égi hatalmakkal *Osztokján Béla Nincs itthon az isten* című elbeszélésében. Ez a lírikus *Kovács József Hontalan* lírai én-világának alapélménye:

„ostoba hatalom
mosolyomat akarják becsukni”,

amely képi redundanciától megfosztott tárgyiasításában a

„magyar üt” (15)

szintagmába sűrűsödik bele. Ontológiai telítettséggel és képi expresszivitással – *Choli Daróczi József* már kötete címében (*Csontféhér pengék között*), s e kötet mottójában:

„...a kivettség rácsai mögött rogyásig”

jelzi a szembenállást, mint magától értetődő létállapotot, ösztön által előlegzett tudását a túlélésnek.

A folklór lassú dalaiban a külső fenyegetettség – szinte kivétel nélkül – a csendőrben (rendőrben) perszonalizálódik, amelynek jelentéshorizontján hatalom, törvény, ítélet, rabság egyszerre van jelen:

„Jaj megfogott, anyám,
két szép csendőr, meg ám”;

másutt:

„*Jaj, megfogtak engem, anyám,
a cseh zsandárok, úgy éljek*”;

megint másutt:

„*Nézz csak hátra, feleségem,
nem jönnek-é a csendőrök?*” stb. (16)

A különállás, kirekeszttség ebben a viszonyrendszerben föltételezi a hétköznapi (a magyarban paraszti, népi) lét tematikává tételét. A szövegek tehát olyan valóságra reflektáló környezetet hoznak létre, hogy ezt a szembenállást, illetve ezt az életmódot (így a hagyományos strukturalitású, vagy éppen elváltató közösségi konstrukciót) ábrázolni tudják benne. A környezet fogalmába egyszerre értődik bele a szöveg belső tér- és időszerkezete, az ebben működő szereplők típusossága, jellemző létállapotuk, cselekvés- és viselkedésmintáik, viszonyrendszerük.

A környezetet az epikus művekben jellemzően a szövegindítás teremti meg, úgy, hogy ettől a mozzanattól fogva a valóságok (valós valóság–szövegvalóság–az elbeszélői helyzet szempontjából többszörösen áttételes anekdoták valóságsíkjai) imagináriusává váltása homogén tér- és időstruktúrát alkot. A Lakatos-regény indító egysége (17) legyen interpretációs példának, mely modellálhatja a hangsúlyos prózai alkotások makroszerkezetét.

A szövegrész előbb kimerevíti, aztán tágítja az idő spektrumát a múlt felé, leképezi a beszélő életvilágába, mely a befogadás jelenével korrespondeál, s nyit újra az elmúlt századok természeti időszemléletére: „... az időt nem hónapokkal, nem napokkal mérték, hanem virágzással vagy lombhullással.” A tér nyitása – „A nagyvíztől a nagyvízig jártunk” (18) – tovább tágítja a szöveg exponálta életvilágot. Mindezt antropologizáltan (akár a szó eredeti jelentésében is) teszi, alapozva a regényszereplők rendszerét: megnevezi a mítoszvilág szereplőjét: Cino Petrot, az e világ szereplőit, az elbeszélőt, annak családi kötődését („apám”, „nálunk”), és bemutatja Lizát, aki a két világ közötti kapcsolatot tartja („Tökéletesen megőrizte az elmúlt századokat”).

Szervezőelvét az előbb felsoroltak egymásra következésében jelölhetjük ki. A *Jegyzet*-ben olvasható szövegrészben kiemeléssel jelölt morféimák és szintagmák (az interpretálandó szöveg az elemzés követhetősége okán szerepel) arra kívánják ráirányítani a figyelmet, hogy az egymásra következő többszintű ellentétsorban valósul meg, hasonló tárgyra szemantikailag ellentétes ráértések is kerülhetnek. Az egymással szoros (rokon) kapcsolatban levő szereplők esetében az én, mi, apám köre, a szűkebb családi kör egy része a letelepült életmódot preferálja és reprezentálja, Cino Petro, Liza a nomád életmódot. Ugyanakkor Liza naphosszat csak a földön ül, amely elsődleges szintjén ellentétes a vándorlás vágyával, a mozgás hiányát jelzi (az irodalmi fotografálás statikus képe ez), de a helyhatározó hangsúlyozottságával mint a nomád létforma jelölőjével a tradíció – igaz, gesztusértékén – megmarad. (Ilyen kétpólusú a füst–fülledt levegő metaforájának jelentéses kiterjesztése, amelyre e szembeállítás által értődik rá a nomád–letelepedett életmód kettőssége, s ontológiai természetűvé válik a szabadság–rabság oppozíciójának ráértésével): ezt erősíti még ugyanabban a kontextusban a nyár–tél, s az erre épülő, de az elvárttal opponáló fordított hőérzet: fázott – forró nyári napok – szívta a füstöt – („csipte a szemünket”, egy későbbi egységbe vezet) – tél – pitarban aludt (fütetlen helyen) – putri fülledt levegője.

A cigánytelep aprólékosan leírt, ám meg nem nevezettségében paradox konkrétsága, körülhatárolt szűkössége és a mítosszá vált nomád életmód kibomló tágassága adja a közösségi lét belső térdimenzióját: „... szinte neheztem apámra, mert felcserélte szabad életét egy putri nyomasztó rabságával.” (19) A regény cigánytelepen és mítoszon kívül eső helyszínei (községház, őrszoba, iskola, kórház stb.) az idegenség, a fenyegetés, vagy épp a csórelés adekvációi, szereplőinknek nem léterre, a nemlét tere: „Az iskola szabályai szerint minden tanulónak kijárt a fiatalúr megszólítás. Károly bácsi velem szemben akkor alkalmazta, ha megtévedt. Hátam mögött csak cigányfattyúnak nevezett.” (20) A regény időstruktúrája – mint a megközelítési vázlat előrajzolta – a tagolt és tagolatlan egymásra játszásában írható le, de a cselekmények laza időbeli linearitása, az idő objektívizálódása (az első személyű do-

mináns elbeszélő felnőtté válása, a személyes sorstörténet alakulása, a belső közösségi és az általános érvénnyel bíró történelem, a háború árnyéka, illetve maga a háború viszonylatában) erőteljesebben van jelen, mint a hagyomány (tehát a tagolatlan idő) konzerválása, hiába a néhány mítosz, vagy a fennmaradó törvényalkotási tradíció, a romano kris.

A folklórirodalom autentikus létmódjáról (s nem csupán a nép létmódjáról) is számot ad e szövegrész. A textúra életre hív egy másik szövegalkotási módot, a mese/mítoszteremtés élőszóbeliségét: „(Liza) Meséi azokat az emlékeket idézték vissza...”, s a diskurzusban így részt vevő szövegek (a lehetőséghez mérten tárgyilagos szociográfia és a magában hordozott mítoszok) kölcsönösen erősítik autentikusságukat, kitágítják az elbeszélői horizontot, hiszen lehetőséget adnak a regény folyamában motiválatlan nézőpontváltásra, az anekdotákat megtartják a szöveg hálójában. (21)

A szereplői rendszer a vázolt térben-időben tagolódik a *Füstös képek*ben. A múlt alakjai mitikus-fikciós figurák – bár történetileg valóságosan alapozottak: „Az európai cigányok, akik főleg a Balkán felől vándoroltak, Bulgáriánál két ágra szakadtak” stb. (22) –, a jelen szereplői valóságosak, realiztikusak (szegények vagy módosak, ostobák vagy bölcsék, tehetetlenek vagy ravaszak). Ami a jelen szereplői rendszerét tagolja: a cigány–nem cigány közösséghez való tartozás, s az abból fakadó egzisztenciális különbözőség.

A vágyott és a kényszerített lét, a belső akarat és a társadalom kényszere konfrontálódik a cigány epikus irodalom első alkotásában. Ez a tér–idő–ábrázolás, ez a szereplői viszonyrendszer adja az alapját e prózairodalomnak máig.

Holdosinál a lét reális megjelenítése mellett inkább a metaforikus-szimbolikus látásmód hangsúlyozódik, amelyben minden valóságtárgy transzcendens kapcsolatot föltételez, s ebben az értelemben homogenizálódik. Az autentikus-mágikus világkép és a modern európai és a magyar irodalom adhatják ennek külső kontextusát. Az epikus cselekvéssorok is inkább a szereplők átnevesítési (metaforizálódási) folyamatának kiszolgálói. Erre példaként szolgáljon az író *Kányák* (23) című első, s talán legsikerültebb (de bizonyval legismertebb) alkotása, mely műfaját tekintve többgenerációs családregény, szándékában valamiféle átfogó rajza a cigány közösség alakulástörténetének; didaktikus jellegű, sőt példázatszerű: rámutat a „hibákra”, melyeket megváltoztathatatlanak jelöl, ezért pusztulást jövendöl, melyben a szerzői szándék akként értelmezhető, hogy a tragikus jövőkép heroikus közösségi tettet indukál, amely a továbbélést mégiscsak biztosítja (hiszen ilyen tett magáé az íróé is: a szöveg létrehozása).

A Kánya-család tagjai közötti kohézió alapját a genetikain túl egy többszörösen meghatározó mitikus (személyes és közösségi) réteg adja: a megváltásra tesznek kísérletet, s elbuknak mindannyian. Ezek a Jézus-történet vulgáris mítoszai, melyek egyébként az orális népi epikában (eredetmondák) hangsúlyozottan vannak jelen. (24)

A megváltási kísérlet (személyes áldozat árán fölemelni a cigányságot) Péterben artikulóódik legteljesebb módon. A névválasztás egyértelmű utalás az *Újszövetség* tanítványára, arra a felelősségvállalásra, mely az utónév etimológiájában (Péter – jelentése: kőszikla) is testet ölt, ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy a cigány népi hitvilágba is beépült – nyilván a keresztény népekkel való együttélés során – e biblikus szereplő Szinpetré néven. (25) Néma Péter a kápolna festésekor Madonna arcában a saját arcát ismeri föl – így tudatosul benne a kiválasztottság –, s a Cigánydomb alatti kincset (ez egy másik legenda) népének felemelésére kívánja fordítani, iskolát építtetne. Mielőtt azonban beteljesíthetné szándékát, lezuhan a létráról és meghal. (26)

A regény mítoszpítése hasonulni látszik a folklór szerveződéséhez; a *Bibliával*, a keresztény kultúrával folytatott párbeszéde közelíti a cigány népi kultúra létmódját. A „belülről” konstruált mítoszok – a téglaház, Csácsó (eredet)története, a Cigánydomb kincse – úgy épülnek a szövegbe, hogy valóságosan hatnak az utca mindennapjaira, sorsszerű átkokban konkretizálódnak és a regény szereplőinek viszonyrendszerét nem csupán alakítják, hanem meg is határozzák. Ebben is, akárcsak a mítoszok számát illetően, a Holdosi-próza eltér az előzőekben megismerttől, de csak a hangsúlyok változnak, nem a fundamentum. Holdosi, akárcsak a *Füstös képek* szerzője, a cigány közösség egy, a nem-cigányok sztereotip tudatosságában is hason-

ló lenyomatú és létező – tehát abszolút deklarálható – figurát teremt újra két társadalmi státushelyen. A patriarchális cigány közösségben (ilyen a Holdosi-regények utcája) – mint pillanatnyi, aktualizált és konkrét jelenben – a jelenlevő/kívülálló, múltlelkezetű öregasszony alakját hívja elő (Liza, illetve Nyányi, Bábi), (27) a matriarchálisban pedig a társadalmi hierarchia csúcán elhelyezkedő irányító/kívülállót (Nagymama). Ezek a figurák – azon túl, hogy a cigány közösségnek valóban fontos és létező tagjai voltak – szövegben levőségükkel érvényesítik a mítoszokat, számosságukkal is a metaforikus írásmódot erősítve-érvényre juttatva.

Valós történelmi korszak az időkerete Holdosi történetének is; igaz, valamivel tágabb intervallumban, mert a századelőtől egészen a kollektivizálás koráig jut el (jóformán a regény genezisének jelenéig). Tendenciózan jelentkezik az objektív időről való leszakadás. A mítoszok és az anekdoták „időkerete”: az időtlenség más Holdosi- és Lakatos-szövegekben – jellemzően a mesékben – abszolutizálódik, kizárólagossá válik, van, ahol nem-népi gyökerű mítoszokkal töltődik (pl.: a *Felhőkakukkvár* antik toposza). (28)

Osztóján prózájában a faluszél: „Mint két kopár faszor, mint két csonkán maradt pala- és köültetvény húzódott a kert végében, a szántó föld elején az új cigánysor”, (29) és a külváros: „a városnak ez a vigasztalan, kies, külteki része” (30) a cselekmény színtere. Hasonlóan az előzőekben vázolt términtázatokhoz, periferikus helyzetű, homogén jelentéskörű, de valóságosabb. Az időperspektívája sem nagyon mozdul el a mítoszok idővilágába, az ismeretlen múlt homályába. De a jövő felé se: jellemzően a jelen pillanatnyiségében létezik a történelem pillanatnyiségével terhelt (az ötvenes évek szovjeturalmának társadalmi-politikai valósága, ahol Istenkét gyomorszájba vágja egy karhatalmista, mert tisztelgett az orosz katonának). (31) Az így kiépült szerkezet kevesebb mítoszt enged a szövegbe, olyanokat, amelyek a személyes lét metaforái (tehát inkább stílusesszövekként, mint szervezőelemként vannak jelen): a végsőig kiszolgáltatót és megalázott asszony koldulásból hazafelé tartva, a hídon találkozik a legendákban élő négy farkassal, „s akkor a csoda, amelyről annyit álmodott (...) bekövetkezett: a rongyoktól megszabadított hegedűt hirtelen az álla alá kapta.” Muzsikája a halottak száguldó lelkéhez volt hasonló: „Mire kinyitotta a szemét, a farkasok nem voltak sehol.” Osztóján anekdotái is azáltal lesznek érvényesek, fontosak, s tragikusak egyben, hogy semmi közük a műben megélt valósághoz. Ilyen Kerekes Vilmos története arról, hogy „elsőrendű cigányprimásként” (nem tudott egyébként hegedülni), szavahihező cigányemberként („Hazudozásairól legendák keringtek”) elkerült Prágába, ahol Eisenhowernek játszotta el kedvenc magyar nótáját, aki cserébe azt mondta: „...ne keseregjen már tovább a sorsa miatt, meg ne keseregjen cigány testvérei sorsa miatt sem, mert ő, Ejzenhover, nemcsak Amerikában, de a világon mindenütt nagyúr, és mindent el fog követni, hogy rábeszélje a többi minisztert is, akik még vannak ezen a világon, hogy vegyék már emberszámba a cigányokat is (vagy) olyan háborút indít (...) ami egyenlő lesz magával a végítélettel.” Ebből következően a szereplői rendszerben sem találkozni lényegi mesélővel (32) (mint amilyen Liza, Nyányi, Mami, vagy Lojko Lakatosnál Gonyhó Látó András). (33)

Az eddigiekből fő vonalakban kirajzolódni látszik az említett epikus szövegek tér- és időszerkezete, különösen hangsúlyozva a transzcendens világ e világra való ráértődését, s ezzel kapcsolatban a mítoszok és valóság közötti kapcsolatot biztosító szereplőket.

A szereplői rendszer azonban ennyivel korántsem lezárható, még akkor sem, ha tudatában vagyunk, hogy a teljességnek így sem, úgy sem tehetünk eleget. A két lényeges szereplői csoport a mítoszokban létezők, és a hétköznapi, tárgyi világ tagjai. Egymáshoz való viszonyukat, jellemzésüket (típusosságukat), funkciójukat kívánjuk a következőkben körülírni.

A mítoszok szereplői ontológiai megközelítésben két, egymástól elkülönülő csoportot alkotnak: a valamikor valóságban, tehát a szövegidő hétköznapi, valóságos múltjában elhelyezhetőkét és a képzelet (közösségi vagy egyszemélyi) világának kizárólagos alakjait.

A valóságos múlt alakjai inkább alapvetően realiztikus látásmódú szövegben jelennek meg. Ilyen a magyar múlt szereplője, *Dózsa György*, akinek természetesen nem a szemé-

lye, de még csak nem is történelmi jelentőségű tette érdekes, hanem megkínzásának és halálának körülményei. Osztojkán szövegében (34) ennek a belülről is, kívülről is egyaránt ismertetett mítosznak a névtelen patkókovács cigányok a főszereplői, akikkel „vas-trónust meg koronát kovácsoltatott” az uralkodó. Cserébe vajdájuk minden cigányok királyává avatott. De Tóbiás Gyula szerint a király „csüfölnődött, mert levelet azt adott, ámde hozzá koronát, meg országot, azt bizony nem”. Jelentéses mozzanata a jelenre nézve a regénynek az, hogy az ősök nem hagyományozták hazát leszármazottaikra, mert már akkor kiszolgáltattak és becsaphatók voltak. Ugyanez a történet Ludányi századparancsnok elbeszélésében már úgy hangzik: „Ti ültették tüzes trónra...”, aztán megkérdezi cigány segédjét: „Szóval, bűnösnek valdod magad?” Babi Jóska válaszul, s válaszában mintegy összefoglalta a patkolókovácsok rá és a cigányságra hagyott örökségét: „Alázatosan jelentem (...) bűnösnek valdom magam! Mert az a nép, akinek nincs se országa, se hazája, az nem lehet más, csakis elvetemült, az nem egy, de több vezér megperzselésére is rávehető.” Azaz Dózsa átnevesedik: jelentése annyit tesz: a magyar történelem hőrsza, a magyarság maga, akit az első változat szerint becsapott, az utóbbiban gyilkos cigány kovácsok öltek meg.

A valós múlt mitikussá növekedő alakjai közül *Cino Petro* (35) a leginkább jellemezhető. Valahogy úgy képzelhető el, mintha a magyar múlt két alakjából, *Arpád*-ból és *Róza Sándor*-ból lenne gyúrva. Törzsfő volt, aki dolmutáját megfelelő módon irányította, mert „saját járásába senkit nem engedett, ha valaki bement, vérét vette”, de ő maga is értett mindenhez (lovakhoz, harangöntéshez): „a Cino Petro tudta, hogy kell csinálni.” A gyengébbet viszont szánta, segítette: a katonák által megszegényített, elkergetett cigány közösséget, a „fületlen dolmutát” tüzéhez fogadta, mondván: „Fogjátok ki lovaitokat (...) üljetek közelebb a tűzhöz, majd hoz a holnap valamit”, s hogy fennmaradhassanak, „nekik adta az özvegyasszonyokat, a férjhez meendő lányokat, és útjukra ereszette őket”. Személyes jellemvonásai epikus hőssé nemesítik: „Cino Petrót alacsony termete miatt hívták Kis Péternek, de nem félt, a kígyó szájába is beleköpött.” Liza apja úgy válik példává, hogy értékvilága nem elfogadható abszolút módon („Ha száz sárkány őrizte, akkor is elvittük”), hiszen a csórelés nem lesz erkölcsössé attól, hogy „nehéz végrehajtani”. Mégis példaképévé válhat az epikus én-nek, a kis Bonczának, s vele metaforájává az áhitott szabadságnak.

A hétköznapi lét szereplői közül két jellemző típust különíthetünk el. Az eddig leírtakból – különböző vonatkozási rendszerekben ugyan – bizonyonnyal kitűnik, hogy hangsúlyos, szinte motivikus erősségű az az ontológiai horizont, melynek különböző adekvációi ugyanazzal a jelentéssel (a kirekesztettség mozzanataival) telítődnek, ebben tehát meglehetősen az azonosság a szövegek szereplői rendszerét illetően. A poétikai karakterek (közülük is kettő: a zsáneres-mágikus és a beszámoló-tudósító) (36) mentén is tagolhatnánk a prózai szereplőket, bár az ábrázolásmódok jellemzően együtt vannak jelen, hol az egyik, hol a másik hangsúlyosabb, így legfőképpen utalásszerű megállapításokra futja. Lakatos Boncza-famíliáját, Lojko tátosait, Osztojkán Istenkét vagy Holdosi regényalakjait inkább zsáneres-mágikus, Osztojkán Gerebenjét, Viktóriáját inkább a beszámoló-tudósító jelleg alakítja.

A másik csoportosítás talán az írói attitűddel hozható kapcsolatba: az epikus én, vagy a kívülről láttatott regényalak korrelál a szerzővel, sok esetben biografikus telítettségű történetekbe önvalomásos-önjellemező „majdnem-lírai” egységek kerülnek, így kapunk képet a szerző küldetésstudatos énjéről, amely a szövegben regényhősként működik. Ez a kiemelkedni, kiválni tudó (romanticizált) hőstípus a kiválasztottság tudatával tér vissza eredet közegebe, s kísérletet tesz e környezet magához emelésére, miközben magában vívódik annak szükségességén. Ez a leírás jellemzi a Holdosi-hősöket, akik minduntalan vátész-szerepet követlenek maguknak. Ez a szerep aztán túlmotiváltta, így sok esetben hiteltelenné, egyszemélyiessé válik. A *Kányákban* igazán Péter alakja tud hiteles lenni e megválthatatlan-megváltó szerepben. Mózes már jóval kevésbé az. (37) Míg be nem vál-

tott ígéretek tulajdonlói ezek, azok – a szereplői sor másik fele – elvesztették sorsot irányító, alakító erejükbe vetett hitüket, vagy – s így pontosabb – a közösségi felelősségvállalás tudata felvállalhatatlan a számukra. Egyéni kiemelkedésük motiválja őket, de az is egyértelműen szociális indíttatású. Míg Holdosi Cigánymózese egyetemistaként a tudás megszerzésére mint abszolútizált értékre vágyik, addig Osztojkán Kokas Ferije vagy Gegebenen Bélája anyagi javak reményében vállalnak munkát Pesten, a fiatal Ernő meg a közösségi fölemelkedés zálogát (a Cigánydomb alatti kincset) saját céljaira fordítja, így váltva ki maga ellen közösségi átkot (*Kányák*). S van, akiknek az egyéni fölemelkedés esélye sem adatik meg: vagy beletörődő, vagy a megélhetés minimumáért küzdő hősök (annyiban, amennyiben a hős fogalmán a hangsúlyos szereplőt értjük). Ez a léthelyzet jellemzi a „beszélő nevű” Regős Viktóriát, akinek – s ez fontos jellemzője Osztojkán prózájának – egyetlen életprogramja a túlélés, ám ez mindig a személyes én belső válságához vezet; így válik hiábavalóvá az áldozathozatal, mely épp azt nem tudja megszerezni-megtartani, amiért és akiben létrejön.

A feltörekvő, kiemelkedni vágyó hőstípus és a kilátástalan sorsú kismember típusa sorsszerűségében mégis közös: legyenek bár céljaik, törekvéseik egymástól eltérőek, szükségszerűen elbuknak mind.

Ha a jelzett időszak sajátos közösséget alkotó prózairodalmának összefoglalására vállalkozunk, a következőket állapíthatjuk meg:

E próza belső terei és idővonatkozásai a valóságra, a társadalmi közegre reflektálnak, szereplői rendszerében meghatározó a regényhősök szociális és etnikai (e kettő együtt adja karakterüket, marginalizált léthelyzetüket) hovatarozása. A szövegek a realista és népi értékstruktúrát preferálják, hiszen „társadalmi hivatású” irodalomról van szó. Látásmódjuk a *Jókai-* és *Mikszáth-féle* poétikában, sarkítottan az

E próza belső terei és idővonatkozásai a valóságra, a társadalmi közegre reflektálnak, szereplői rendszerében meghatározó a regényhősök szociális és etnikai (e kettő együtt adja karakterüket, marginalizált léthelyzetüket) hovatarozása. A szövegek a realista és népi értékstruktúrát preferálják, hiszen „társadalmi hivatású” irodalomról van szó. Látásmódjuk a Jókai- és Mikszáth-féle poétikában, sarkítottan az ábrázolás kizárólagosságában jelölhető meg. E szövegek létrehozzák a maguk realiztikus-mitikus, metaforikus-metonimikus elbeszélésrétegét, de mindig a valóságra figyelve. A stílárius jegyekben különböző módokon hangsúlyozódik egyfajta deklarált népiség – a szóhasználatától a szó szerkezeteken át egészen az általánosan vett elbeszélés-módokig (nosztalgikus-idilli, szociografikus-rokonszenvező) és a tematikáig.

ábrázolás kizárólagosságában jelölhető meg. E szövegek létrehozzák a maguk realiztikus-mitikus, metaforikus-metonimikus elbeszélésrétegét, de mindig a valóságra figyelve. A stílárius jegyekben különböző módokon hangsúlyozódik egyfajta deklarált népiség – a szóhasználatától a szó szerkezeteken át egészen az általánosan vett elbeszélés-módokig (nosztalgikus-idilli, szociografikus-rokonszenvező) és a tematikáig. Szerzőség szempontjából személyessé, én-reflektálóvá annyiban válnak e szövegek, amennyiben megélt, sőt biografikus események sorává válik a cselekmény, illetve amennyiben az író társadalmi szerepvállalásának adekvációi.

A nép létéhez, valóságához, a népköltészeti hagyományhoz való kötődést a cigány műköltészetben is csak kiragadott példákön keresztül mutatjuk meg. Ez a partia a népi folk-

lóirodalomban hangsúlyos, archetipikus sajátosságot mutató „anya” – „csendőr” motívikája, (38) melyek lexémaként elsősorban jelenetességükben artikulálódnak.

Az „anya” és a „csendőr” fogalom jelenléte a népköltészetben és a műirodalomban egy tőről fakad: a dolgozatban az ontológiai megközelítés okán oly sokszor fölemlített lét-helyzetet jelöl: a szövegek, de még inkább a szöveget alkotók, a szövegben jelenlévők közösségi lét-helyzetét, amely a művek kontextusában a lírai ének, vagy a lírai szerepeknek felel meg. Ebben a lét-helyzetben tehát az „anya” motívum primer jelentése az odatartozás (családot, otthont, népet, hazát értve ez alatt), a „csendőre” az oda nem tartozás: a fenyegetettség, üldözés, számkivetettség, stigmatizálás.

Az anya motívumát mint metaforát Kovács József egyik – erősen patetikus – verséből (39) merített bátorsággal a műirodalomban abszolúttá tágítjuk. Olyan tágasság ez, melybe az önazonosságnak minden szegmense belefér. A Romácska-mama azonosítódik minden verselemmel: családi ősökkel („apám édesanyja, Kovács Terézia, Tera Mama, részeg fiadnak Bangyos Tera” stb.), mitikus fogalmakkal, köznapi megnevezések szimbólummá nevesítésével: „Ős-Istenanya, Föld és Víz, Kenyér és Tej, Halak és Madarak, Valóság és Legenda”, a „szentséges halottak” nevével (magyar kultúrórökség?), „négy milliárd élő” nevével, cigány művészek nevével.

Az anya általában nem jellemződik. Megszólítottként válik szövegelemmé, ha a megszólító szerepben a „fiú” áll a keservesben:

*„Segíts, hogy a fiad éljen,
kezedtől a halál féljen,
föld alól is őrizz engem,
mert védtelen árva lettem!” (40)*

Bari Károlynál:

*„s anyám csak ül,
nem látja? a fia is
magában búslakodik,
nem eszik, telesírja verseit,
telesírja verseit, verseit.” (41)*

A motívum mindig (akár opponál, akár nem a fentebb mondottak szerint) lírai énről vonatkozásában kerül szöveg-helyzetbe. Leegyszerűsítve, ez a metaforikus alakzat inkább a „fiad vagyok, fiadként ilyen vagyok”, s nem az „ilyen (volt) anyám” gesztusában kap jelentést. Egyfelől külső, az énen kívül eső nézőpontot ad, másfelől kölcsönös összetartozásuk (még inkább elválaszthatatlanságuk) az én létezésének igazoltságát adja. S ez az igazoltság a közösséghez – akár a valóság etnikumába – való tartozás:

*„Lármázóknak szülte fiait anyánk,
hogy a túlélők vigyék tovább
a nevünket”, (42) vagy
„Anyám cigány-magyar-európai” (43),*

s egyszerre személyes. A kettősség – külső nézőpont és önigazolás – egymásra vetítését teszi *Balogh Attila Előszó* című szövegében, (44) ahol a beszélő-kibeszélt helyzete épp fordítottja az előbbieknél. Önmegszólító-önvallomásos szövegről van szó, amelyben megszólítói első személy az anyára értődik („Belázasodtál fiam”), de szavai a megszólítottéi

*(„mintha provokáltad volna magad abba a
helyzetbe,
ahol energiávé,
verssé alakítható a szenvedés”),*

akí személyes sorsvállalását (és ez már az idézett Bari-szövegből is kitűnt) verbalizálja, s igazolja. Az én-re vonatkozó kimondás ebben a sajátos narrációban determináltságának igazolását is magában hordja.

A folklórbán az „anyám” stiláris formajegyként is jelölődik, állandó ismétlésében nem jelentéssége játszik szerepet, inkább – a szöveg geneziséből adódóan – az improvizált előadásmódra jellemző szükségszerű sztereotipizáltság. Ilyen sztereotip formaeszköz a gajdolás (jelentéssel nem bíró hangsorok variációs ismétlése), az indulatszavak („jaj”, „hej”, „hej, de”, „oj”) vagy jelentéssel bíró morfémák („babám”, „Istenem”) gyakorisága. Az „alakzattá válási folyamat” kiüresíti a jelentéssel bíró morfémát, formaegységgé válása azonban éppen mindenki által tudott és elfogadott, evidenciális jelentést föltételez:

„Ebben a fojtott, ősi világban, amely összességében annyit megőrzött a törzsek melegségéből, minden családbokorban a nők uralkodtak, az anyák. (...) A nőkön fordult meg (...) minden” – ahogy Illyés jellemzi a puszták népét, úgy mondható igaznak ez az archaikus cigány közösségre nézve is.

A formaeszközzé válás egyik példája Choli Daróczi *Ima* című verse. A szakaszindító sorok állandó ismétlődése a kompozicionális elemek közül a legszembevetőbb

„Anyám,
halottak anyja!” (45)

s ez a megszólítás implikálja a rákövetkező mondatrészletek kérdő modalitását.

Más értelmét a motívum az oppozícióban nyeri: az említett (s már fentebb más vonatkozásban illusztrált) anya–csendőr szembeállításban. Alig találunk olyan lassú dalt, melyben ne fordulna anyjához „fohással” az elfogott fiú:

„Jaj, megfogtak engem, anyám,
a cseh zsanádárok, úgy éljek”. (46)

Tehát nem valamiféle közvetlen konfrontációról van szó, hanem az oltalmazó és a „támadó” szerepe közti különbségről, hiszen mindegyik ugyanarra a tárgyra vonatkozik. Ez a műköltészetben természetesen leszakad erről a konkrét, rögzült/rögzített jelölőpárról, a külvilág fenyegetése és az attól való megóvás tág spektrumában ismerhető fel, de mindig a lírai én-re értettségében. Bari versében nem bomlik meg ez a rend. A képsort, melyet az ellentét szervez, a lírai én külvilágtól (katonák) való fenyegetettsége és kiszolgáltatottságában anyja megszólítása alkotja:

„...katonák rontanak rám
a parancsok fedezékei mögül ragyogva:
karomat hátracsavarják, leköpdösnek,
szívemben megmotozzák a lángot röhögve,
kiáltozom, anya, anya, anya, védjél meg engem, segíts,
védjél meg engem az éjszakától”. (47)

A külvilág fenyegetése látomássá terebélyesedik, de magában hordozza a szöveg a megmenekülés naiv (gyermeki hittel lehetséges) esélyét az anya megszólításával. Az anya metaforája tehát az „én-képet” erősíti, még akkor is, ha a segítség nem lehetséges:

„Sír az anyám, keze ingemen reszket,
tűzzé-bénult csontágot simogat.” (48)

Balogh versében a külvilággal való kapcsolat az én-t neurotikussá teszi, a feloldhatatlan ellentétet az anya nem tudja – nem képes – megszüntetni, csupán kívülről, már-már tárgyilagos módon írja azt le, miközben maga is odasorolódik:

„Amikor bementem hozzád a kórházba,
akkor láthattam igazán,
hogy ti milyen sokan vagytok,
s mind úgy csúszkáltok a folyosón,
mint a kiskutyák
(...)
Föl akartalak venni a hátamra,
hogy hazavigyelek,
de te nem engedted a közeledbe senkit.” (49)

A múlt közegében hatékonyan hitt anyai védelem

„Jaj, elvennék, anyám,
zsenge életemet.

Jaj, eriggy be, anyám,
nagy urakhoz, kérlek.

Jaj, megkérleld őket,
sokat ne adjanak” (50)

a jelenben már nincs meg. Kovács „szuperreális” közegében a gyermekeinek jövőt álmodó anyja a valóság determináltja, változtatására nem képes (esélytelen ezzel a valósággal szemben, marad az álom):

„Anyám halmozottan hátrányos helyzetű

(...)

Anyám a hivatalokban hiába kilincsel.” (51)

(Az anyja itt a közösségi léthelyzet jelölője is.)

Hogyan volna megragadható mindezek után az a szerzői attitűd, mely a tárgyalt szövegeket életre hívta, illetve amely e szövegekbe kódolva van?

A szóban forgó szerzők irodalmi szerepvállalása egyben társadalmi vállalás is. Így és ezért korrespondenciát minden szövegelem valami társadalmi elemmel, mintegy az irodalom társadalmi hivatását hangsúlyozva.

Bari verseinek modalitását Kulcsár Szabó profetikusan jelöli (52). Állításunk szerint a cigány szerzők írói attitűdjének alapvető vonása ez. Hol intenzív (direkt és állandósuló) szerepként, hol finomítottan, de mindig jelenlevőnek tudjuk a váteszséget.

Fontossága többszörös intenciót föltételez és elégít ki:

1. a szerzőnek egyéni létalapját kell megteremtenie, illetve érvényessé tenni;
2. föl kell vállalnia az így létrehozott közösséget, hogy őt magát is vállalhatóvá tegye a közösség számára;

3. a képviselt közösséget el kell fogadtatnia a magyar többségi társadalommal;
4. más, a cigányhoz hasonlóan marginalizált helyzetű közösségeket is föl kell vállalnia, akár önigazolásként („nem vagyunk egyedül a világban”), akár együttérzéssel;

5. a magyar irodalom közegében lokalizálnia kell önmagát (mint író-t költőt), s ebben a szövegközegben kell szövegeit értelmezhetővé tennie úgy, hogy írásmódjában mégis karakteresen elváljon attól az irodalomtól, amelyben benne van, s amellyel folyamatos párbeszédet folytat;

6. tudatosan vállalja – akár ezért is – a folklór felé fordulást;

7. kísérletet tesz (lehetőséget teremt) a cigány nyelv (valamely nyelvjárás) irodalmivá tételére.

Jegyzet

(1) Bővebben ld.: DIÓSI, 1988, 1990, illetve FRASER, 1996.

(2) ROSTÁS-FARKAS, 1992. III

(3) FRASER, 1996, 266–267. old.

(4) KOVÁCS, é. n., 9. old.; *Pozíció* ciklus; *Pogrom* című kötetindító (!) szövege

(5) A múlt ugyanezzel a kívülről érkező erőszakkal volt terhelve: „Esz (engem) a világ és issza (a vérem)” – népdal szövege. = BARI, 1985, 13. old. A többségi társadalom felől érkező jelenbeli támadások a rákövetkező pillanatban a kollektív múlt részévé válnak, és deformálják az alakuló szociális és személyes identitásképet.

(6) Ennek egy vonulatát – a magyarországi magyar nyelvű cigány irodalom identitásképzését – kívánja e tanulmány leírni.

(7) Amennyiben döntő szemlélet- és beszédmódbeli változást eredményezett. Vö.: SZABÓ, 1986, 187–202. old.

(8) Csak jelzésszerű felvillantásáról lehet szó itt e tendenciának, bővebben ld. pl.: SZABÓ, 1986.

(9) SZÖRÉNYI, 1989, 10. old.

- (10) A példák inkább csak „illusztrációként” szolgálnak ebben az egységben, hiszen elsősorban ennek – mint már megelőzően tudottunk – módszertanával kívánjuk körülírni a cigány irodalom vonatkozó kérdéskörét.
- (11) MARTINKÓ, 1965, 610. old.
- (12) SZABÓ, 1986, 193. old.
- (13) A népi kultúra öröklődése a cigány műirodalomban evidencia, állandó jelenlévő; a magyar irodalomhoz legalább ilyen szoros szálak kötik: ahogy az egyiktől autentikusságát, a másiktól nyelvét kapja.
- (14) Ezt megteheti, hiszen a befogadó közeget a magyar irodalom alakította és alakítja – lévén „hangsúlyosabb” irodalom.
- (15) KOVÁCS, é. n., Sequoiabeszéd, 7., 9. old.
- (16) CSENKI I.–CSENKI S., 1980, 49., 50., 51. old.
- (17) „Még egy alig észrevehető sóhaj, aztán szeme örök tekintetté mered. Kőbarna arcára *fagyott az idő*, és a Cino Petro már csak *emlék* maradt. *Sokáig tartó* emlék, amelyről Cino Petro lánya, az öreg Liza, *hosszú éjszakákon* át mesélt. Meséi azokat az emlékeket idézték vissza, amikor az *időt nem hónapokkal, nem napokkal mérték*, hanem *virágzással vagy lombhullással*. Apám felett, mondta, *százegyszer hullott le a lomb*. Azok voltunk, akiknek a vérebe *tűzet* rakott az élet, sem a *szelek, sem a telek*, bármilyen *mogorvák* voltak, *nem oltották ki* lángját. *Lizát kis, tőpörödött* asszonynak ismertem, aki csak a földön szeretett *ülni*. Állat felhúzott térdére tette, ha beszélt, szár nélküli pipáját állandóan tenyerében szorongatta. Tökéletesen megőrizte az *elmúlt századokat*. *Idegen volt előtte* ez a világ, a *helyhezköttöttséget rabságnak* érezte. Ahhoz már nagyon *megöregedett*, hogy beilleszkedjék, a *tizenkét év*, amit eltöltött nálunk, *egy másodpercre* sem tudta kizökkenteni *előző életéből*. *Fázott a legforróbb nyári* napokban is. Felső szoknyája palátszerűen fogta körül a vállát, maga alá húzott lábakkal kucorgott, fáradhatatlanul szívta a füstöt. *Télen sokszor a pitarban aludt*, nem tudta elviselni a *putri füledt levegőjét*.” – LAKATOS, 1975, 7. old.
- (18) Uo., 9. old.
- (19) Uo., 13. old.
- (20) Uo., 355. old.
- (21) Ez a lírában is hangsúlyozottan van jelen, erre csupán utalunk: „jaj, visszavágyom, visszavágyom, / szomorú balladákat tanulni / nagyanyámtól”. – BARI, 1970, *Hegedűk vijjogásából*
- (22) LAKATOS, 1975, 11. old.
- (23) HOLDOSI, 1978.
- (24) Vö.: BARI, 1985, 27–47. old.
- (25) BARI, 1990.
- (26) HOLDOSI, 1978, 56–59. old. – Péter és Pilátus dialógusa: bibliai parafrázis: „Te vagy hát az a híres Cigány-krisztus?” – „Te vagy a Zsidók királya?” (Ján, 18,33); „Bűnös, ki látó szemekkel rendelkezik, s hallgatag szájjal jár kel, mikor látja az igaztalant” – „Én azért születtem (...) hogy bizonyosságot tegyek az igazságról” (Ján, 18,37).
- (27) Az első a *Füstös képek*, a második és a harmadik a *Kányák* szövegében van jelen, s hozza létre azt.
- (28) HOLDOSI, 1987.
- (29) OSZTOJKÁN, 1985, 39. old.
- (30) Uo., 60. old.
- (31) Uo., 244–245. old.
- (32) Esetleg Tóbiás Gyula volna itt említhető (anekdotájáról lejjebb lesz szó), de nehezen megítélhető, hogy története mennyire erőteljes a szövegegeszben.
- (33) LOJKO LAKATOS: *Tátosok*. = Murányi szerk., 1986, 96–107. old.
- (34) OSZTOJKÁN: *Átyin Jósának* nincs, aki megfizessen. = Murányi szerk., 1986, 71–73. old.
- (35) LAKATOS, 1975, 7–16. old.
- (36) Vö.: KULCSÁR SZABÓ, 1994, 34. old. A megjelölést ő a negyvenes évek magyar prózairodalmának leírásában használja.
- (37) HOLDOSI: *Cigánymózes*. = Holdosi, 1987.
- (38) Motivum alatt értjük azt a műelemet, amely „már megjelenését tekintve többarcú”, s melyről állítjuk: „nem annyira alaktani, mint inkább jelentéstani sikon ragadható meg”. Ld: GODA, 1991, 33. old.
- (39) KOVÁCS, é. n., „Romácska-mama”.
- (40) BARI szerk., 1985, 130. old.
- (41) BARI, 1970: *Anyám*.
- (42) ROSTÁS-FARKAS, 1991: *Lármázóknak szülte fiait anyánk*.
- (43) KOVÁCS, é. n.: *Anyánk a jövőnkről álmodik*.
- (44) BALOGH, 1991, 7–15. old.
- (45) CHOLI, 1991: *Ima*, 20. old.
- (46) CSENKI I.–CSENKI S., 1980, 50. old.
- (47) BARI, 1983: *A némaság könyve*, 23. old.
- (48) BARI, 1973: *Kórházi látogatás*, 38. old.
- (49) BALOGH, 1991: *Előszó*, 8–10. old.
- (50) CSENKI I.–CSENKI S., 1980, 49. old.
- (51) KOVÁCS, é. n.: *Anyám a jövőnkről álmodik*.
- (52) Vö.: KULCSÁR SZABÓ, 1994, 101., 161–164. old.

Irodalom

- Amaro Drom, 1995. február–április, 4–6. sz.
- BALÁZS SÁNDOR: *Identitástudatunk zavarai*. Kriterion, Bukarest 1995.
- BALOGH ATTILA Versei. Cserépfalvi, Bp. 1991.
- BARI KÁROLY: *Holtak arca fölé*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970.
- BARI KÁROLY: *Elfelejtett tüzek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973.
- BARI KÁROLY: *A némaság könyve*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1983.
- BARI KÁROLY: *A varázsló sétálni indul*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1985.
- BARI KÁROLY: *A pontos hely*. Cégér, Bp. 1993.
- Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába*. Szerk.: LIGETI GYÖRGY. CD-ROM, Calibra, Bp. é. n.
- CHOLI DARÓCZI JÓZSEF: *Isten homorú arcán*. Orpheusz, Bp. 1990.
- CHOLI DARÓCZI JÓZSEF: *Csontféher pengék között*. Széphalom Könyvkiadó, Bp. 1991.
- CSENKI IMRE–CSENKI SÁNDOR: *Cigány népballadák és keservesek*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1980.
- DIÓSI ÁGNES: *Cigányút*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1988.
- DIÓSI ÁGNES: *Szűz Mária zsebkenője*. Kosmosz, Bp. 1990.
- „Egyszer karolj át egy fát!” – Szerk.: MURÁNYI GÁBOR. TIT, Bp. 1986.
- Fekete korall*. Táncsics, Bp. 1981.
- FORRAY R. KATALIN–HEGEDŰS T. ANDRÁS: *A cigány etnikum újjászületőben*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990.
- FRASER, SIR ANGUS: *A cigányok*. Osiris, Bp. 1996.
- GODA IMRE: *Kép kompozíció ritmus*. Vas Megyei Pedagógiai Intézet, Szombathely 1991.
- HERMANN IMRE: *Az antiszemitizmus lélektana*. Cserépfalvi, Bp. 1990.
- HOLDOSI JÓZSEF: *Kányák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1978.
- HOLDOSI JÓZSEF: *Cigánymózes*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1987.
- ILLYÉS GYULA: *Puszták népe*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1968.
- JÓNÁS TAMÁS: *ahogy a falusi vén kutakra zöld moha települ*. A Jelentkezünk különszáma, Szombathely 1994.
- JÓNÁS TAMÁS: *Nem magunknak*. Szombathely 1996.
- JÓNÁS TAMÁS: *Cigányidők*. Bár, Szombathely 1997.
- KOVÁCS JÓZSEF HONTALAN: *Ismeretlen cigányének*. Totál, é. n.
- KOVÁCS JÓZSEF HONTALAN: *Pörgő ezüstallér*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Bp. é. n.
- KOVÁCS JÓZSEF HONTALAN: *Aranymetszésű augusztus*. Garanciák, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Bp. é. n.
- KOVÁCS JÓZSEF HONTALAN: *Sequiabeszéd*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Bp. é. n.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum, Bp. 1994.
- LACKÓ MIKLÓS: *Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében*. MTA-OPI, Bp. 1987.
- LAKATOS MENYHÉRT: *Füstös képek*. Magvető Kiadó, Bp. 1975.
- OSZTOJKÁN BÉLA: *Nincs itthon az Isten*. Magvető Kiadó, Bp. 1985.
- PATAKI FERENC: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1982.
- PATAKI FERENC: *Identitás, Személyiség, Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.
- ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY: *Megváltásért – som*. 1991.
- ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY: *Cigányságom vállalom*. 1992.
- ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY–KARSAI ERVIN: *A cigányok hiedelemvilága*. Bp. 1992.
- SZABÓ ZOLTÁN: *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó, Bp. 1986.
- SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *„Multaddal valamit kezdeni”*. Magvető Kiadó, Bp. 1989.
- Tűzpiros kígyócska*. Szerk.: BARI KÁROLY. Gondolat Kiadó, Bp. 1985.